

ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski
kierownik Katedry Teologii i Hermeneutyki Biblijnej,
Instytut Nauk Teologicznych Wydziału Teologicznego,
Uniwersytet kard. Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Recenzja Rozprawy Doktorskiej

Recenzja pracy doktorskiej ks. mgra lic. **Rafała Muzolfa**, pod tytułem „**Odnalezienie Jezusa w świątyni (Łk 2,41-52) w interpretacji Orygenes**”, napisanej w Zakładzie Teologii Historycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Bogdana Czyżewskiego, przebiegać będzie według następującego planu:

1. Prezentacja dysertacji
2. Przedmiot, cel i metoda badawcza
3. Ocena formalnych aspektów dysertacji
4. Merytoryczna wartość dysertacji
5. Kwestie mogące stanowić przedmiot dalszych dyskusji i badań
6. Uwagi krytyczne
7. Konkluzja

Podstawę prawną dla sporządzenia niniejszej recenzji stanowi uchwała Nr. 154/RD_NT/WT/2022 Rady Naukowej Dyscypliny nauki teologiczne Uniwersytetu im Adama Mickiewicza w Poznaniu z dnia 12 grudnia 2022 r.

1. Prezentacja dysertacji

Dysertacja liczy 270 stron, napisane czcionką 12 z interlinią 1,5. Temat w sposób precyzyjny wskazuje na przedmiot badań, jakim jest perykopa Łk 2,41-52 w interpretacji Orygenes

Po spisie treści zamieszczony został wstęp, w którym Autor prezentuje przedmiot pracy, cel i zakres badań, źródła literackie oraz układ treści i metodę badawczą. Zaznacza, że „podejmowany w dysertacji temat nie doczekał się jeszcze opracowania w proponowanej przez nas formie. Nie spotkaliśmy

monografii ani też artykułu, w którym podjęto się interpretacji perykopy Łk 2,41-52 w całym dorobku Orygenesu” (s.11), co świadczy o oryginalności i pionierskim charakterze dysertacji.

Dysertacja składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy omawia genezę metody alegorycznej i jej ewolucję aż do II wieku po Chr. Autor prześledził zastosowanie alegorycznych interpretacji w okresie poprzedzającym działalność Orygenesu, najpierw przywołując filozofów greckich, by następnie powołać się na środowisko aleksandryjskich Żydów, którego czołowym przedstawicielem jest Filon Aleksandryjski. Pokróćce zostało również omówione podejście św. Pawła, który pośród autorów nowotestamentowych uważany jest za pioniera interpretacji alegorycznej.

Rozdział drugi skupia się wokół kwestii poszukiwaniom Jezusa. Orygenes zwraca szczególną uwagę na ten etap drogi Maryi i Józefa, który okazuje się być bezowocny. Nie przechodząc obojętnie obok informacji ewangelisty o niepowodzeniach owych poszukiwań, koncentruje się na miejscu i środowisku, stawiając pytanie: dlaczego nie odnajdują tam Jezusa, mimo usilnego poszukiwania?

Trzeci rozdział obejmuje analizę wypowiedzi o odnalezieniu Jezusa w świątyni prezentowanych przez Orygenesu. Dotyczą one okoliczności i środowiska, w których Maryja i Józef spotykają Jezusa po trzech dniach rozłąki, a także świątyni będącej wyrazem szczególnej interpretacji alegorycznej Orygenesu. Uwaga Doktoranta została skupiona na wydobyciu eklezjologii, starając się uchwycić rozumienie Kościoła przez Aleksandryjczyka. Odnalezienie wiąże się także z przebytą drogą i czasem, które przynoszą oczekiwany owoc.

Czwarty rozdział został poświęcony chrystologicznej myśli Orygenesu wynikającej z omawianych tekstów. W pierwszym rzędzie prześledzono tytuły, które Aleksandryjczyk odnosi do Jezusa, by odkryć ich znaczenie teologiczne, następnie przeanalizowano argumenty potwierdzające Jego bóstwo i człowieczeństwo, którymi posługuje się Orygenes zwłaszcza w polemice z herezjami prezentującymi odrębny obraz Osoby Chrystusa.

Dysertację wieńczy „Zakończenie”, prezentujące przebieg prac badawczych oraz podstawowe wnioski, do jakich doszedł Autor. Dodano ponadto streszczenie dysertacji w języku angielskim. Na koniec zamieszczony został „Wykaz skrótów” oraz „Bibliografia”

2. Przedmiot, cel i metoda badawcza

We „Wstępie” do swojej pracy Autor w sposób precyzyjny przedstawia przedmiot dysertacji, jest nim orygenesowska interpretacja epizodu z Ewangelii

św. Łukasza, dotyczącego poszukiwania i odnalezienia przez Maryję i Józefa dwunastoletniego Jezusa w świątyni jerozolimskiej (Łk 2,41-52). Celem w szczególności będzie odnalezienie odpowiedzi na dwa pytania.

Pierwsze ma charakter hermeneutyczny i – jak zaznacza Autor – „dotyczy metody egzegetycznej, przy pomocy której Orygenes komentuje wspomniane wydarzenie opisane przez św. Łukasza. Aleksandryczyk, wyjaśniając wybrany fragment biblijny, odwołuje się często do innych tekstów Pisma Świętego, stosując dobrze mu znaną zasadę hermeneutyczną, że Pismo samo siebie wyjaśnia. Zestawia ze sobą różne teksty, co umożliwia odczytanie, zwłaszcza w kluczu znalezienia głębszego znaczenia, wydarzeń opisanych w Piśmie Świętym” (s.9).

Drugie pytanie określające cel dysertacji ma charakter teologiczny. W tym względzie Autor stwierdza: „W samym tekście biblijnym opowiadającym o zagubieniu dwunastoletniego Jezusa wiodącym tematem jest poszukiwanie i odnalezienie Go w świątyni. Czy Orygenes podejmuje te zagadnienia i próbuje wskazać, jak i gdzie powinniśmy szukać Jezusa? Jaką rolę pełni Maryja i Józef w tych poszukiwaniach? Jakie w końcu kwestie teologiczne wynikają z przeprowadzonej egzegezy wskazanego autora?” (s.9).

Autor wypowiada się na temat przyjętej metody badawczej w następujący sposób: „Osiągnięcie postawionego sobie w tej pracy celu możliwe było dzięki zastosowaniu metody historyczno-krytycznej, która jest najbardziej odpowiednia dla naszych badań. Teksty Orygenesusa należy bowiem rozpatrywać w ich historycznym kontekście, mając na względzie literackie i kulturowe okoliczności powstania” (s.11). Należy jednak dodać, że w rozdziale czwartym (częściowo również we wnioskach wyprowadzanych we wcześniejszych rozdziałach) Autor podejmuje się również prób syntezy teologicznej w oparciu o analizę wybranych tekstów.

3. Ocena formalnych aspektów dysertacji

Pod względem formalnym praca nie budzi zastrzeżeń. Jej struktura odpowiada tematowi i nie znajdujemy w pracy wątków badawczych, które nie byłyby logicznie powiązane z główną kwestią problemową.

Wstęp i zakończenie zawierają treści właściwe dla tych jednostek strukturalnych. *Status quaestionis* został zaprezentowany w sposób wyczerpujący we wstępie do dysertacji, jak również bibliografia zawiera te pozycje, które należało uwzględnić w pracy. Doktorant umiejętnie i rzeczowo korzystał z bazy bibliograficznej obejmującej zarówno klasyczne opracowania, dotyczące metody interpretacyjnej stosowanej przez Orygenesusa, jak i najnowsze publikacje.

Powołując się na wcześniejsze opracowania, doktorant uczciwie zaznacza to w przypisach, które nie ograniczają się tylko do roli informacyjnej, lecz rozwijają również wątki poboczne względem głównego toku myśli lub podają dalsze odniesienia bibliograficzne. Jest też rzeczą właściwą, iż w przypadku zacytowania określonego autora w tekście dysertacji w tłumaczeniu na język polski, w przypisie podano tekst oryginalny po łacinie lub grecku.

Praca została napisana poprawną polszczyzną. Doktorant logicznie i precyzyjnie formułuje swoje myśli. Tok wywodu prowadzi do właściwie zaprezentowanych wniosków.

4. Merytoryczna wartość dysertacji

Praca ks. mgra lic. Rafała Muzolfa świadczy o bardzo dobrym opanowaniu warsztatu badawczego patrologa i teologa oraz umiejętności oryginalnej, samodzielnej analizy tekstów starożytnych z perspektywy historyczno-krytycznej i teologicznej. Zaczynając od warstwy językowej, na szczególne uznanie zasługuje perfekcyjne posługiwanie się terminologią z zakresu nauk patrystycznych, biblijnych i teologii.

Ze względu na obszar moich zainteresowań, chciałbym zacząć od zwrócenia uwagi na fachowe i twórcze podejście do teorii symbolu biblijnego oraz interpretacji symboliczno-alegorycznej. Zwłaszcza dotarcie do greckich źródeł alegorezy, sięgającej interpretacji symbolicznej wątków mitologicznych i motywów literackich zawartych w dziełach Homera oraz dostrzeżenie ich relacji do rodzącej się w środowisku aleksandryjskim alegorezy chrześcijańskiej, stanowi twórcze osiągnięcie badawcze.

Co się tyczy analizy myśli Orygenesusa, cennym wkładem Doktoranta jest wydobycie wniosków teologicznych z alegorycznych interpretacji Aleksandryjczyka. Na uwagę zasługują zwłaszcza implikacje eklezjologiczne wynikające z obrazu świątyni jerozolimskiej jako Kościoła (s.124-125) oraz implikacje moralne o charakterze ponadczasowym związane z odczytaniem poszukiwania Jezusa przez Józefa i Maryję jako odnoszącego się do poszukiwania Chrystusa w życiu duchowym chrześcijanina.

Kolejnym walorem dysertacji jest klarowna i uporządkowana systematyzacja materiału badawczego, którą odzwierciedla struktura pracy. Doktorant odwołuje się nie tylko do tekstów Orygenesusa bezpośrednio związanych z badaną perykopą, ale też do wypowiedzi mogących wskazać szerszy kontekst i uwarunkowania hermeneutyczne jego teologii.

W końcu na uwagę zasługuje przejrzysty i poprawny język, jak również dokładność pod względem opracowania przypisów. Ostateczna wersja praca została sumiennie przejrzana, o czym świadczy znikoma ilość literówek.

5. Kwestie mogące stanowić przedmiot dalszych dyskusji i badań

Poza przedstawionymi powyżej walorami merytorycznymi dysertacji, należy zwrócić uwagę na szereg kwestii, które mogłyby stać się przedmiotem dyskusji i których rozpatrzenie pozwoliłoby podnieść poziom refleksji nad badanymi zagadnieniami i ewentualnie stanowić pewne uzupełnienie, gdy praca zostanie opublikowana.

Kwestia 1.

Na stronach 65-68 Doktorant przedstawia św. Pawła jako autora stosującego metodę interpretacji alegorycznej w odniesieniu do motywów literackich Starego Testamentu. Stwierdza tam między innymi: „W relekturze Starego Testamentu posługiwał się alegorią oraz typologią, która momentami przybiera postać alegorii” (s.65). Pośród licznych pawłowych interpretacji alegoryczno-symbolicznych przedstawionych przez Autora brakuje najważniejszej, mianowicie Adam-Chrystus z 5 rozdziału Listu do Rzymian. Stąd rodzi się pytanie, czy interpretacja ta, jako uważana za modelowy przykład typologii (również ze względu na użycie terminu *typos*) nie zawiera elementów interpretacji alegorycznej? I szerzej, jaka zdaniem Doktoranta jest relacja pomiędzy interpretacją typologiczną a interpretacją alegoryczną?

Kwestia 2.

Słusznie Autor odwołuje się aż trzykrotnie do *Kobierców* Klemensa Aleksandryjskiego, widząc w jego pismach źródła niektórych ujęć orygenesowskich. Na ss.70-93 jako charakterystykę poszukiwania Jezusa przez Józefa i Maryję podaje przysłówek *sollicite* (z niepokojem, ale też troskliwie, starannie) oraz imiesłów *dolentes* (pełni bólu, zbolali). Po dokonaniu analizy interpretacji Orygenesusa, stwierdza: „Pierwszym (aspektem interpretacji alegorycznej) jest zapewne wspomniana już lektura Pisma Świętego, gdzie poprzez wnikliwe rozważanie tekstu czytelnik staje się niejako towarzyszem świętych rodziców w poszukiwaniach Syna Bożego” (s.78). Stąd rodzi się pytanie, czy alegoryczne odniesienie tej charakterystyki do czytelnika poszukującego Chrystusa w lekturze i interpretowaniu Biblii może mieć odniesienie do wzorców zaczerpniętych od Klemensa Aleksandryjskiego, zwłaszcza słynnego fragmentu hermeneutycznego z *Kobierców*: „Z wielu zatem przyczyn ukrywa Pismo Święte właściwy sens. Po pierwsze, abyśmy ćwiczyli swą dociekliwość i nawet kosztem bezsennych nocy uczyli się odkrywać w nim myśli Zbawiciela” (6,15,126; t.2,s.188)

Kwestia 3.

W nawiązaniu do kwestii 3 przedstawionej powyżej oraz biorąc pod uwagę charakterystykę św. Józefa jako *towarzysza (comes)* Jezusa w kontekście ucieczki do Egiptu (s.71), na ile figura Józefa może być odnoszona do używanego we współczesnej teorii literatury pojęcia „implied reader” (ukryty czytelnik), czyli obrazu odbiorcy zarówno *Homilii do Ewangelii św. Łukasza*, jak i samego tekstu biblijnego z perspektywy Orygenesusa?

Kwestia 4.

Ze względu na konieczność ograniczenia rozmiarów pracy, jest zrozumiałe, że Doktorant nie poruszył kwestii wpływu interpretacji Orygenesusa na późniejszych pisarzy. Niemniej jednak byłoby rzeczą godną zbadania, na ile wywarł on wpływ zwłaszcza na alegoryczną interpretację pisarzy łacińskich. Nie wydaje się, żeby omawiana w pracy interpretacja znajdowała oddźwięk w *Homiliach* Ambrożego do Ewangelii Łukasza, jednak jej echa można znaleźć w *De templo Salomonis* Bedy Czcigodnego, w późniejszych zaś wiekach u Anzelma z Canterbury lub Brunona z Asti. Dotyczy to w sposób szczególny alegorycznej interpretacji świątyni jerozolimskiej (s.124 i nn.) oraz przybytku (s.128 i nn.) jako figur Kościoła.

6. Uwagi krytyczne

Jak każde ludzkie dzieło, również praca ks. mgra lic Rafała Muzolfa może być przedmiotem uwag krytycznych. Mogą one wynikać z odmiennego podejścia do określonych zagadnień lub też dotyczyć kwestii mniej istotnych, które z łatwością mogą zostać uwzględnione przy ewentualnym przygotowaniu dysertacji do druku.

Podstawowa uwaga dotyczy terminologii. Słusznie Autor rozróżnia na s.21 pomiędzy alegorią jako metodą kompozycyjną a alegorią jako metodą hermeneutyczną oraz stwierdza, iż „współcześnie częściej używa się zwrotu alegoryzacja na określenie metodologii tworzenia przez autora przenośnego przesłania, natomiast alegorezą definiuje się proces odkodowywania przez odbiorcę właściwej treści” (s.21-22). Następnie jednak dodaje: „W naszych dociekaniach alegorię i alegorezę stosować będziemy w duchu wczesnochrześcijańskim, jako synonimy wyżej wymienionych dwóch metod” (s.22). Otóż w oparciu o doświadczenie wieloletniego prowadzenia zajęć i wykładów z zakresu symboliczno-alegorycznej interpretacji Biblii sędzę, że z perspektywy współczesnej noematyki jest rzeczą bardzo ważną terminologiczne odróżnienie alegorii jako figury literackiej wraz z towarzyszącą jej tworzeniu metodą kompozycyjną od alegorezy lub interpretacji alegorycznej jako metody

hermeneutycznej. Owszem, w tekstach wczesnochrześcijańskich a nawet średniowiecznych autorzy nie zachowywali rygoru terminologicznego, niemniej jednak – moim zdaniem – dla dzisiejszego odbiorcy to rozróżnienie jest niezwykle istotne.

Kolejne uwagi krytyczne dotyczą kwestii mniej istotnych. Na s.11 autor używa określenia „krytyka tekstu” w niewłaściwym znaczeniu. Na s.179 tytuł podpunktu „Dla Kościoła” lepiej brzmiałby „Owoce dla Kościoła”. Wykaz skrótów zwykle zamieszcza się na początku pracy a nie przed bibliografią, gdyż skróty te są już stosowane w korpusie dysertacji.

7. Konkluzja

Przytoczone powyżej uwagi dotyczą szczegółowych kwestii i nie obniżają poziomu rozprawy jako całości. Praca odpowiada wszystkim wymogom stawianym rozprawie doktorskiej i świadczy o dojrzałości naukowej Doktoranta.

Mając to wszystko na uwadze, wnoszę do Rady Naukowej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu o dopuszczenie ks. mgra lic. Rafała Muzolfa do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Krzysztof Bardski

Ks. prof. dr hab. Krzysztof Bardski

Warszawa, 16 stycznia 2023 r.